

*І.А. Фареній
(м. Черкаси)*

ПРОМИСЛОВА КООПЕРАЦІЯ НА ДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ наприкінці XIX – на початку XX ст.

Однією з тенденцій економічного розвитку України у XX ст. було поширення кооперативних форм господарювання, в тому числі й у сфері кустарно-ремісничого виробництва. Проблема історії промислової кооперації в період її найвищого піднесення присвячені докладні наукові праці О.М. Моргуна, Л.В. Нізової та М.В. Ніколаєнка¹. У той же час процес зародження промислової кооперації, який відбувався в передреволюційний період, відображений у науковій літературі досить побіжно в контексті розвитку кооперативного руху у цілому². Останнє зумовлює необхідність вивчення перших спроб її організації. Предметом представленої розвідки є промислові кооперативи кінця XIX – початку XX ст. Вона має на меті показати стан їх поширення й ефективність діяльності у вказаний період.

Повноцінну картину розвитку промислової кооперації подати досить складно. Облік відповідних кооперативних товариств державні статистичні органи не здійснювали. Заважає і невизначеність термінології щодо цього питання. В другій половині XIX – на початку XX ст. під поняттям промислові кооперативи та артілі могли фігурувати різні утворення: суто виробничі, а також збутові, постачальні, кредитні й ін. Ускладнює процес дослідження і швидкоплинність існування вказаних організацій. Однак більш-менш цілісну картину поширення кооперації у сфері кустарно-ремісничого виробництва все ж таки показати можна.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. розвиток останньої значною мірою відбувався під ідейним та організаційним впливом відомого кооперативного діяча, так званого “артільного батька” М.В. Левитського. В 1895 р. він створив кустарно-ремісничі артілі у Єлисаветграді, а декількома роками пізніше – в Одесі, Києві, Херсоні, Катеринославі та Харкові³.

Із свідчень Левитського відомо, що за ситуацією на 1900–1902 рр. в Одесі працювало 35 артілей, Києві – 18, Миколаєві – 5, Бердичеві – 5, Житомирі – 3, Єлисаветграді також 3⁴. Зокрема, в Миколаєві у 1901 р. діяли кооперативи праль, вантажників і комірників, вагарів, столярів⁵. Відомо також, що в той період у Херсоні існувало 4 артілі: столярів, палітурників та дві кравецьких спілки⁶. В Харкові у 1907 р. успішно діяло три виробничих кооперативи: дві артілі будівельників і кооператив

кравців⁷. На думку авторитетного фахівця з історії кооперації часів непу А.П. Савича, тільки за участю Левитського з 1895 до 1905 р. в Російській імперії було створено близько 500 промислових товариств, із них за межами українських губерній – 300⁸. Значить, у Наддніпрянській Україні їхня кількість сягала майже 200.

Однак існування останніх було нетривалим. Про це свідчать дані, зібрані відомим кооперативним діячем початку ХХ ст. В. Зельгеймом, які фіксують на 1 січня 1904 р. на території українських губерній лише 72 таких товариства⁹.

Розпад кооперативів цього типу, дійсно, був досить поширеним явищем. У 1908 р. часопис „Слово” повідомляв, що в Полтаві „здавна були спілки (артілі): столярів, шевців, шапошників, слюсарів, але ... недавно розпалась остання спілка кравців, що держалась довше других....”¹⁰. Однак у той же час не слід абсолютизувати відомості В. Зельгейма, оскільки почерпнув він їх, за його ж власними словами, „з уривків газетних вістей та заміток чи з інших випадкових джерел. Тому, – підкреслював останній, – наведені ... цифри можна сприймати тільки як приблизні”¹¹.

Очевидно, тенденція до зникнення одних артілей супроводжувалася не менш потужним процесом створення нових. До того ж ремісничі кооперативи часто виказували й високу життєздатність. Статистичних даних стосовно тривалості їхнього існування немає, але можна навести чимало випадків, що вказують на високий потенціал довголіття цих утворень. Наприклад, у перших роках ХХ ст. в Кам’янці-Подільському виникла артіль столярів, яка успішно пропрацювала десять років та припинила своє існування тільки внаслідок репресивних дій властей¹². 1904 р. в Києві було створено футлярно-палітурну артіль, що продовжувала свою діяльність і в роки непу¹³.

Кількісні дані щодо кустарно-ремісничих та інших кооперативів, які працювали у системі промислового виробництва в 1910-ті рр. свідчать про досить сталий характер їх поширення. Їх чисельність не прогресувала випереджаючими темпами, але вони не втрачали своїх позицій. Про добре тенденцію розвитку цих кооперативних організацій свідчать їх становище в Київській губернії. У вказаному регіоні на початку ХХ ст. було зафіксовано діяльність 30 промислових товариств¹⁴. За станом на жовтень 1909 р. в одному лише Києві під юридичною формою артілі діяло 20 організацій. Із них щонайменше 14 були справжніми кооперативами¹⁵. На січень 1915 р. на території губернії (за межами Києва) працювало 13 кустарно-промислових артілей, з яких 3 виникли у 1913 р.¹⁶ й 9 наприкінці 1914. В 1915 р. розпочалося створення нових кооперативних товариств цього виду у Фастові, Брусиліві,

Лисянці та в ряді населених пунктів Липовецького повіту¹⁷. Отже, поступальний рух кооперації у сферу промислового виробництва, хоч і дуже повільно, але все ж таки відбувався.

Подібною була, ситуація й в інших регіонах Наддніпрянщини. Зокрема у Чернігівській губернії, за даними на 1913 р. існувало дві взуттєві артілі, товариства кравців та колісників. В Остерському повіті цієї губернії на непостійній основі, сезонно, працювало також декілька десятків кооперативів ремісників-кустарів, що виготовляли речі з лози¹⁸. На Полтавщині напередодні запровадження непу нараховувалось понад 44 промислових артілі¹⁹. В Єлисаветграді у 1910 р. існувало 5 таких організацій²⁰.

В 1910-х рр. у портових містах Причорномор'я, зокрема Миколаєві й Одесі, ефективно працювали трудові артілі вантажників. Вони об'єднували часом по декілька сотень осіб, забезпечуючи їм стабільні заробітки і звільнення від визиску підприємців-підрядників. Кількість цих утворень встановити складно. Відомо, що перші з них були засновані у Миколаєві, а потім, за їхнім зразком, почали виникати артілі вантажників в інших портових містах. За словами організатора цих трудових товариств Миколи Левитського, "Артілі вантажників були перед революцією у всіх існуючих портах Чорного та Азовського морів"²¹.

Успішно себе проявляли й трудові кооперативи в сфері обслуговування. Вони виступали посередниками у відносинах з власниками ресторанів, кафе тощо, обстоюючи належні умови праці для своїх членів, а інколи створювали і власні заклади харчування та дозвілля. Одним з найвідоміших таких товариств була Одеська артіль офіціантів. За станом на 1910 р., цей кооператив мав у власності великий готель на 200 номерів, розкішний ресторан і солідні грошові капітали²².

Ілюстрацією ефективності кооперативних форм організації сфери послуг може служити й кооперативна їдальня міста Єлисаветграда, створена на початку жовтня 1916 р. Вона відзначалася високою якістю приготування страв та відносною дешевизною своїх послуг, внаслідок чого для середньозаможних сімей харчуватися в ній було значно дешевше й зручніше, ніж вдома. Тому частина відповідної категорії мешканців міста відмовилася від самостійного приготування обідів і відвідувала кооперативну їдальню²³.

Об'єднані в кооперативи робітники, ремісники та кустарі мали можливість ефективно вирішувати свої виробничі проблеми й поліпшувати матеріальне становище. Останнє у членів різноманітних промислових артілей за належних умов завантаження роботою було вище від середнього рівня найманих робітників приватних фабрик і заводів. Зокрема щонедільні заробітки працівників однієї з чоботарських артілей

м. Єлисаветграда досягали 15–20 руб.²⁴ Така сума на початку ХХ ст. могла становити місячну заробітну плату кваліфікованого робітника приватних промислових підприємств²⁵. В інших артільях Єлисаветграда за станом на початок 1910-х рр., ситуація була аналогічною. Високі заробітки кооперованих ремісників призводили до занепаду приватних майстерень, кращі працівники яких намагалися потрапити до лав артілей, де праця вище оплачувалася²⁶. Члени Миколаївського кооперативу комірників на рік мали 500 руб. чистих доходів на кожного²⁷, що, як на той час, становило досить пристойні заробітки. Харківська артіль столярів, штукатурів та бетонників забезпечувала своїм працівникам щоденно у середньому 1,1 руб. плати при тривалості робочого дня 9–9,5 годин²⁸, отже, близько 30 руб. на місяць. Це було значно вище, ніж середньомісячна зарплата робітників приватних підприємств того часу.

Продукція кращих промислових кооперативів отримувала високу оцінку не лише на місцевих ринках, а й у цілому в Російській імперії та за кордоном. Зокрема Одеський механічний артільний завод отримував замовлення на різні агрегати для машин від закордонних фірм²⁹. На Київщині успішно працювала Зозовська артіль, що займалася виготовленням різноманітних швейних виробів і, за станом на 1915 р., реалізовувала останні у Москві, Петрограді й експортувала їх за кордон³⁰. Свідченням високої надійності цього виду кооперативних товариств можуть бути і великі обсяги замовлень на їхню продукцію. Це особливо виявилось в період світової війни, коли інтендантство доручало артілям масове виготовлення воєнної амуніції. Зокрема з Єлисаветградським кооперативом шапкарів було укладено довготермінову угоду – аж на три роки – про пошиття кашкетів. Щорічно артіль була зобов'язана постачати армії 42 тис. одиниць цих виробів. Але реальні замовлення воєнного відомства значно перевищували цей показник. Лише за перший рік війни артіль шапкарів виготовила 280 тис. картузів та одразу ж отримала нове завдання на пошиття ще такої ж кількості продукції. При цьому, всі замовлення кооператив виборював у жорсткій конкурентній боротьбі з приватними підприємцями, які також намагалися співпрацювати з інтендантством³¹.

Однак і добре поставлені промислові артілі, що об'єднували в один процес трудову діяльність своїх членів, підстерігали часом непереборні перешкоди в подальшому розвитку. В міцних товариствах цього типу досить часто проявлялася тенденція до відмови від кооперативних засад діяльності останніх та перетворення у звичайні приватнопідприємницькі організації. В основі такого процесу лежали об'єктивні фактори. Забезпечення високих дивідендів від успішної господарської діяльності штовхало артільників до відмови розширювати кількісний склад

своїх товариств. Показовим прикладом можуть бути події на загальних зборах Богуславської кустарної артілі, що відбулися на початку 1916 р. Підрахувавши прибутки за сім місяців роботи, артільники розглянули 18 заяв про вступ до кооперативу, з яких задовольнили тільки 3 – від своїх родичів³².

За неможливістю поповнення складу артілі новими членами, відсутність належної кількості працівників компенсувалася використанням найманої робочої сили. Частка її серед працюючих у кооперативі могла бути дуже значною. Наприклад, в Олександрівській трудовій артілі на Катеринославщині, за станом на 1909 р., у виробничому процесі було зайнято 56 членів цього кооперативу й майже стільки ж найманих робітників – 53 особи³³. Останні для збільшення дивідендів артільників часто нещадно експлуатувалися. Наприклад, у друкарських кооперативах Києва становище найманих робітників вважалось одним з найгірших у місті³⁴.

Внаслідок таких тенденцій під виглядом виробничих артілей часто існували фактично приватні підприємства, які з часом позбувалися і формально-юридичних ознак кооперативного товариства. У селі Груні на Полтавщині в 1906 р. виникла виробнича артіль, яка об'єднала більше 300 місцевих теслярів із 400, що проживали у вказаному населеному пункті. Вона успішно працювала впродовж 1906–1907 рр., аж поки один з його членів, ремісник Андрій Луценко шляхом різних маніпуляцій спромігся переоформити все його майно – дві кузні та інструмент – як свою власність, а всіх артільників як найманих працівників³⁵.

Отже, на кожному етапі розвитку – від заснування до налагодження ефективної господарської діяльності – виробничі артілі часто зустрічалися з непереборними труднощами, що, врешті-решт, стримувало поступ цієї форми кооперації. У той же час промислові артілі за умов належної організації виявляли себе досить життєздатними господарськими установами, спроможними працювати з високою ефективністю. Але досягнути необхідного для успішного розвитку рівня організаційно-господарського зміцнення цього виду кооперативів було значно складніше, ніж в інших відповідних товариствах – кредитних, споживчих тощо. М.В. Левитський зазначав: "...З усіх видів кооперативних організацій виробнича артіль – найскладніший вид спілок, що виставляє до своїх учасників великі вимоги"³⁶.

Тенденції до перетворення в приватні установи сталих промислових артілей були негативними передусім по відношенню до самої кооперації. У той же час вони не виступали в ролі нежиттєздатних форм економічної діяльності. Виробничі кооперативи, еволюціонувавши у приватно-капіталістичні підприємства, в інший спосіб продовжували здійснювати

позитивний вплив на соціально-економічне життя: давали можливість ремісникам і кустарям реалізуватися в повноцінних підприємців, створювали нові робочі місця, робили посильний внесок у зміцнення промислової потужності країни.

¹ *Моргун О.* Нариси історії промислової кооперації України. – Мюнхен, 1966; *Нізова Л.В.* Промислова кооперація на Україні в 20–30 роки (З історії українського малого бізнесу). – Черкаси, 1993; *Ніколаєнко М.В.* Споживча і промислова кооперація в Криму (1921–1929): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1997.

² Див.: *Височанський П.* Коротка історія кооперативного руху на Україні. – 1925. – С. 6, 12, 14–15 та ін.; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 115 й ін.; *Половець В.М.* Кооперативний рух в Лівобережній Україні. – Чернігів, 1996. – С. 82–89; та ін.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 327. – № 548. – Арк. 14.

⁴ Там само. – № 1192. – Арк. 8.

⁵ Там само. – № 1700. – Арк. 1–3.

⁶ *В.Я.* Ремесницькі спілки // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. XV. – Кн. 8. – Хроніка і бібліографія. – С. 28.

⁷ *Ковалевський Л.Т.* Кооперація и артель. – М., 1908. – С. 19.

⁸ ІР НБУВ. – Ф. 290. – № 2423. – Арк. 4 зв.

⁹ Підраховано за: *Зельгейм В.* Производительные артели // Союз потребителей. – 1904. – № 1. – С. 29–30.

¹⁰ З робітничого життя // Слово. – 1908. – № 42. – С. 8.

¹¹ Підраховано за: *Зельгейм В.* Вказ. праця. – С. 29.

¹² Закриття артели // Союз потребителей. – 1912. – № 4. – С. 114.

¹³ ІР НБУВ. – Ф. 290. – № 1992. – Арк. 1–65.

¹⁴ *Петров Г.П.* Промысловая кооперация и кустарь. – М., 1917. – Часть 1. – С. 378.

¹⁵ Див.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 275. – Оп. 1. – Од. зб. 1941. – Арк. 10–11.

¹⁶ Див.: Киевское земство и куст. промышленность // Вестник кустарной промышленности. – 1915. – № 8. – С. 44–45.

¹⁷ *В.Кр.* Кустари-кооператоры в деле снабжения армии // Кооперативная жизнь. – 1915. – № 11. – С. 615.

¹⁸ Кооперативно-кустарное дело в Черниговской губернии // Артельное дело. – 1917. – № 2. – С. 19–21.

¹⁹ *Токаревський М.* Кустарна промисловість на Полтавщині та перспективи „Кустарь-Союзу” // Хозяйство Полтавщины. – 1921. – № 2. – С. 59.

- 20 С-ко. Артїлі на Херсонщині, засновані кооператором М.В.Левицьким (Спогади за рр. 1910–1912) // Кооперативний альманах. – 1923. – Кн. 2. – С. 103.
- 21 ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 548. – Арк. 31–35.
- 22 С-ко. Вказ. праця. – С. 106.
- 23 Кооперативные столовые // Артельное дело. – 1917. – № 2. – С. 16–17.
- 24 ІР НБУВ. – Ф. 290. – № 4619. – Арк. 7.
- 25 Див.: *Нестеренко А.А.* Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX – начале XX в. – М., 1954. – С. 252.
- 26 С-ко. Вказ. праця. – С. 104–106.
- 27 Успіхи артїльної справи // Засів. – 1911. – № 26. – С. 405.
- 28 *Ковалевський Л.Т.* Вказ. праця. – С. 19.
- 29 Там само.
- 30 Киевское земство и куст. промышленность // Вестник кустарной промышленности. – 1915. – № 8. – С. 44–45.
- 31 *Б. Т-и.* Ремесленники и кустари-кооператоры и снабжение армии // Кооперативная жизнь. – 1915. – № 13–14. – С. 32.
- 32 *Ионов Н.Ф.* Кооперация или спекуляция ? // Муравейник. – 1916. – № 17–18. – С. 279–280.
- 33 ЦДІАК. – Ф. 313. – Оп. 2. – Од. зб. 2189. – Арк. 57–59 зв., 60–64.
- 34 З робітничого життя // Слово. – 1909. – № 14. – С. 11–12.
- 35 *Силенко А.* Листи з подорожі // Село. – 1910. – № 34. – С. 7.
- 36 ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 58. – Арк. 12, 17.